

Keynesijanizem in državno planiranje

Primer vojnega gospodarstva ZDA

Povzetek

Članek analizira reorganizacijo kapitalističnega gospodarstva ZDA v obdobju pred in med drugo svetovno vojno ter po njej. V nasprotju z interpretacijami, ki v vojnem gospodarstvu vidijo dokaz učinkovitosti keynesijanizma, članek razvija argument, da so se keynesovski ekonomski ukrepi, ki jih kapitalistične države običajno sprejemajo v času miru, med vojno izkazali za neučinkovite. V nasprotju z New Dealom vojno gospodarstvo ZDA ni temeljilo na keynesijanskih politikah spodbujanja zasebnih investicij z državno potrošnjo, temveč na nadomestitvi tržnih mehanizmov koordinacije proizvodnje s centralnim državnim planiranjem. Rekordne stopnje gospodarske rasti in zaposlenosti, ki so jih ZDA dosegle med vojno, so slonele na podružbljanju potrošnje, produkcije, znanosti in tehnološkega razvoja, brez katerega tudi povojna »zlata doba kapitalizma« ne bi bila mogoča. Vojno gospodarstvo ZDA po eni strani priča o superiornosti planske koordinacije javnih investicij in produkcije pred tržnimi mehanizmi koordinacije zasebnih investicij pri hitrem razvoju produkcijskih sil družbe. Po drugi strani pa potrjuje, da kapitalistične države planske mehanizme v prevladujočem obsegu uporabljajo predvsem za preusmerjanje produkcijskih sil družbe v industrijo množičnega uničevanja in smrti, ko se počutijo bistveno ogrožene.

Ključne besede: keynesijanizem, vojno gospodarstvo, New Deal, državno planiranje, podružbljanje

Sašo Furlan je politolog in filozof, zaposlen na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. Je avtor in prevajalec številnih tekstov s področja kritike politične ekonomije in politične filozofije. Je član uredniškega odbora revije Borec in kolumnist pri spletnem portalu Disenz. E-naslov: sasofurlan@gmail.com

Gal Krizmanič je zgodovinar in filozof, ki dela kot novinar, predvsem na področju ekonomije. Več let je deloval na Radiu Študent, kjer je bil tudi odgovorni urednik, sedaj pa piše za časopis in spletni portal Dnevnik. E-naslov: gal.krizmanic@gmail.com.

Abstract

Keynesianism and State Planning: The Case of the U. S. War Economy

The article analyzes the reorganization of the capitalist economy of the United States in the period before, during, and after the Second World War. In contrast to interpretations that see the wartime economy as proof of the effectiveness of Keynesianism, it develops the argument that Keynesian economic measures, typically adopted by capitalist states in peacetime, proved ineffective under wartime conditions. In contrast to the New Deal, the U.S. wartime economy did not rest on Keynesian policies of stimulating private investment through state expenditure, but on the replacement of market mechanisms of production coordination with centralized state planning. The record levels of economic growth and employment achieved by the United States during the war were based on the socialization of consumption, production, science, and technological development, without which the post-war "golden age of capitalism" would not have been possible. On the one hand, the U.S. wartime economy testifies to the superiority of planned coordination of public investment and production over market coordination of private investment in the rapid development of the productive forces of society. On the other hand, it confirms that capitalist states use planning mechanisms predominantly to redirect society's productive forces into industries of mass destruction and death when there is a perceived fundamental threat.

Keywords: Keynesianism, war economy, New Deal, state planning, socialisation

Sašo Furlan is a political scientist and philosopher employed at the Faculty of Arts, University of Ljubljana. He is the author and translator of numerous texts in the fields of critique of political economy and political philosophy. He is a member of the editorial board of the journal Borec and a columnist for the web portal Disenz. E-mail: sasofurlan@gmail.com

Gal Krizmanič is a historian and philosopher who works as a journalist, primarily in the field of economics. For several years he worked at Radio Študent, where he also served as editor-in-chief, and he now writes for the newspaper and online portal Dnevnik. E-mail: gal.krizmanic@gmail.com

Keynesijanzem kot ekonomska teorija in politična praksa državne monetarne in fiskalne politike je najpogosteje obravnavan v kontekstu reševanja kapitalističnih kriz. Keynesovo najvplivnejše delo *Splošna teorija zaposlenosti, obresti in denarja* iz leta 1936 je prek teoretskega obračuna s prevladujočo neoklasično ekonomsko teorijo obravnavalo prav uničujoče učinke ene od najhujših kriz v zgodovini kapitalizma, t. i. velike depresije, ki se je razmahnila po zlomu Wall Streeta leta 1929. Osnovni ekonomski problem depresije, kot ga je v *Splošni teoriji* začrtal Keynes, se kaže v obliki neizkoriščenih proizvodnih kapacitet in množične brezposelnosti, ki nastaneta zaradi pomanjkanja učinkovitega povpraševanja.¹ V nasprotju s takrat prevladujočimi *laissez faire* teorijami Marshalla, Pigouja in Edgewortha, ki so državam v strahu pred inflacijo in naraščajočim javnim dolgom pridigale o vzdržni fiskalni politiki (varčevanje), reševanje problema množične brezposelnosti pa prepuščale tržnemu avtomatizmu, ki naj z nižanjem mezd poskrbi za dvig povpraševanja po delovni sili in vnovično vzpostavitev polnozaposlitvenega ravnotežja, je Keynes zagovarjal tezo, da v razmerah negotovosti, ko kapitalisti v zasebnem sektorju zaradi pričakovanih nizkih profitov nočejo investirati, tržni mehanizem sam po sebi ne more razrešiti problema brezposelnosti: da bi spodbudili proizvodnjo in povečali zaposlenost, je potrebna aktivna državna politika spodbujanja agregatnega povpraševanja.

Keynes je v različnih zgodovinskih obdobjih in kontekstih zagovarjal različne ukrepe za spodbujanje agregatnega povpraševanja. Medtem ko meščanska ekonomska literatura takšne ukrepe običajno klasificira in vrednoti predvsem z vidika pričakovanih kvantitativnih učinkov oziroma zmožnosti generiranja prihodkov, pa se bomo v pričujočem članku osredotočili predvsem na njihove političnoekonomske razmere in širše družbene učinke. Pokazali bomo, da različni ukrepi spodbujanja agregatnega povpraševanja zahtevajo tudi kvalitativno različne, v nekaterih primerih manj in v drugih primerih bolj radikalne posege države v delovanje kapitalističnega produkcijskega načina. Posredno spodbujanje agregatnega povpraševanja prek ukrepov, kot so nižanje obrestnih mer, subvencioniranje proizvodnje, davčne olajšave ali državni odkupi, v okviru kapitalističnega produkcijskega načina uvajajo *podružbljanje potrošnje* – pomanjkanje trošenja v zasebnem sektorju namreč dopolni ali nadomesti država s kolektivno potrošnjo. Kapitalistični produkcijski odnosi, osnovani na zasebni lastnini

1 Keynes razlikuje med celotnim oz. agregatnim povpraševanjem, ki zajema celotno povpraševanje po blagu in storitvah v danem gospodarstvu, in učinkovitim povpraševanjem, ki zajema tisto raven agregatnega povpraševanja, ki se dejansko realizira: tj. vrednost povpraševanja v presečišču funkcije agregatnega povpraševanja in funkcije agregatne ponudbe. Gl. John Maynard Keynes, *Splošna teorija zaposlenosti, obresti in denarja*, prev. Žiga Cerkvenc, Mitja Čepič, Jernej Habjan in Primož Krašovec (Ljubljana: Studia Humanitatis, 2016), 33.

ter produkciji, ki temelji na profitnem motivu, pri tem ostanejo nedotaknjeni. *Neposredno* spodbujanje agregatnega povpraševanja z javnimi investicijami pa zahteva tudi *podružbljanje produkcije* – zasebna produkcija menjalnih vrednosti, ki temelji na profitnem motivu, je v tem primeru bodisi dopolnjena bodisi nadomeščena s podržavljeno produkcijo uporabnih vrednosti, ki ne temelji na dobičkonosnem motivu. Tovrstno podružbljanje produkcije – v kolikor je izvedeno v omejenem obsegu, ne samo, da ni v nasprotju z logiko akumulacije kapitala, temveč je njen nujni pogoj – pa, kot bomo videli, v določenih okoliščinah lahko kvalitativno bistveno spremeni delovanje kapitalističnega produkcijskega načina.

Keynes je bil sicer o namenih svoje ekonomske teorije jassen: večkrat je poudaril, da mu nikakor ne gre za preseganje, pač pa za reševanje oziroma optimizacijo delovanja kapitalizma. Kljub temu pa je v *Splošni teoriji* odpiral teme, ki so njegovim kolegom ekonomistom in liberalnim državnim uradnikom povzročale nekaj nelagodja. Po eni strani jih je miril, da je »v nekaterih ozirih [...] naša teorija zmerno konservativna v svojih posledicah«, ² po drugi strani pa je zatrjeval, »da je življenjsko pomembno, da se vzpostavi določeno centralno nadziranje nad zadevami, ki so bile doslej v glavnem prepuščene pobudi posameznikov« ³ in »da se bo pokazalo, da je edini način za zagotavljanje približne polne zaposlenosti dokaj obsežno podružbljanje investiranja«. ⁴ Ker se je zavedal, da hodi po spolzkem terenu, ni pozabil dodati, da »za kaj več od navedenega ne obstajajo nikakršni razlogi za sistem državnega socializma, ki bo obvladoval večino gospodarskega življenja skupnosti«, ⁵ ter da »je mogoče nujne ukrepe za podružbljanje uvajati postopno in brez preloma s splošnimi tradicijami skupnosti«. ⁶ Vendar pa bomo v nadaljevanju na primeru vojnega gospodarstva ZDA poskusili pokazati, da so kljub Keynesovim pobožnim željam o uvajanju polne zaposlenosti brez radikalnih posegov v lastninska razmerja kapitalistične družbe, ekspanzivne fiskalne politike v kapitalističnih družbah postale učinkovite šele v obdobju izrednega stanja – stanja polne vojne mobilizacije, ki je terjalo radikalnejše posege v sfero kapitalistične produkcije in s tem tudi »prelom s splošnimi tradicijami skupnosti«. Nazadnje bomo na primeru ZDA argumentirali, da je bila tudi povojna »zlata doba kapitalizma«, ki je trajala do sedemdesetih let 20. stoletja, mogoča zgolj na podlagi radikalne reorganizacije vodilnega kapitalističnega gospodarstva med drugo svetovno vojno.

2 Keynes, 382.

3 Keynes, 382.

4 Keynes, 382.

5 Keynes, 382–83.

6 Keynes, 383.

Velika depresija in New Deal: politične meje keynesijanizma

V medvojnem obdobju, leta 1933, je Keynes v pismu takratnemu predsedniku ZDA, F. D. Rooseveltu, pri poskusih reševanja velike depresije vse svoje upe polagal v programe javnih del, financiranih z državnim dolgom: »V preteklosti je ortodoksna finančna misel edini legitimen razlog za ustvarjanje zaposlenosti z državno porabo videla v vojni. Vi, gospod predsednik, ki ste odvrgli takšne spone, pa lahko to tehniko, ki je bila doslej dopuščena zgolj v službi vojne in razdejanja, uveljavite v interesu miru in blaginje.«⁷ Kljub temu je bil Keynes leta 1940, ob izbruhu druge svetovne vojne, primoran priznati: »Zdi se, da je politično nemogoče, da bi kapitalistična demokracija organizirala izdatke v obsegu, ki bi bil potreben za velike poskuse, s katerimi bi dokazal svoj prav – razen v vojnih razmerah.«⁸

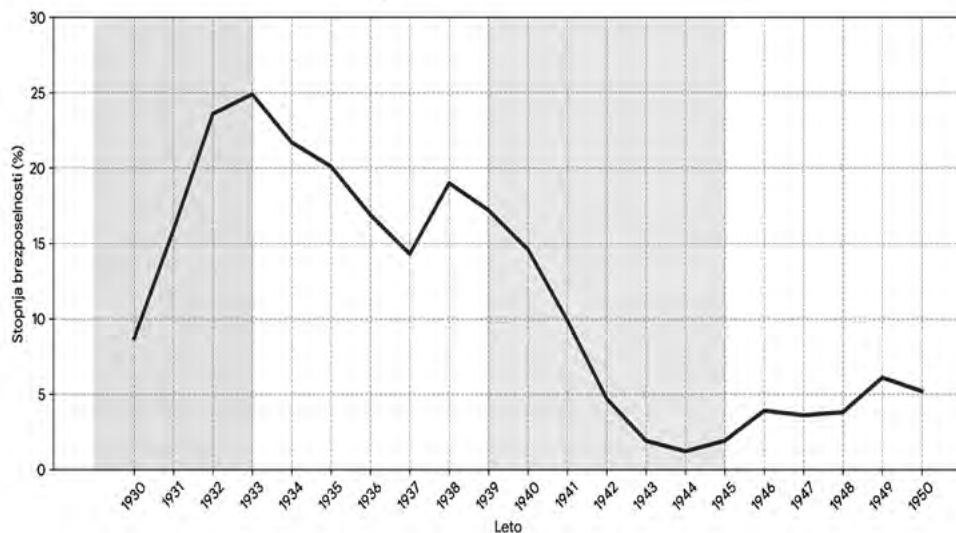
Rooseveltov New Deal (1933–1939) pogosto navajajo kot primer uspešne keynesijanske monetarne in fiskalne politike, ki je po letih Hooverjeve restriktivne finančne politike, ki je gospodarstvo ZDA potiskala le še globlje v brezno globalne kapitalistične krize, z obsežnim programom javnih del ZDA potegnila iz recesije. Kljub temu pa že iz zgoraj navedene Keynsove izjave, izrečene leto po izteku New Deala, izhaja, da sam Keynes v Rooseveltovih mirnodobnih politikah javnih del še ni videl tistega »velikega poskusa, s katerim bi dokazal svoj prav«. New Deal namreč kljub nekaterim pozitivnim makroekonomskim učinkom ni odpravil ključnega problema, ki ga je naslavljal Keynesova teorija, tj. množične brezposelnosti. Herbert Hoover, ki je predsedoval ZDA v času velike depresije, je v strahu pred naraščajočim javnim dolgom vodil togo fiskalno politiko omejevanja javne porabe, poleg tega pa je pod pritiski demokratske večine v Kongresu dvignil davke. Centralna banka ZDA (FED) je v tem času vodila restriktivno monetarno politiko (med letoma 1930 in 1933 je dopustila propad več kot 9.000 bank) ter vztrajala pri zlati vezavi dolarja. Oboje je prispevalo k povečanju deflacijskega pritiska in poglobilo recesijo. Gospodarska rast se je leta 1932 skrčila kar za 13 odstotkov,⁹ brezposelnost pa je leta 1933 dosegla rekordnih 25 odstotkov.¹⁰

7 John Maynard Keynes, »An Open Letter to President Roosevelt«, v: *Collected Writings of John Maynard Keynes*, ur. Elizabeth Johnson in Donald Moggridge (London: Royal Economic Society, 1971–89), 21: 289–97; vsi prevodi tujejezičnih citatov so delo avtorjev prispevka.

8 Robert Kuttner, »The Return of Keynes«, *The American Prospect*, 4. marec 2009, <https://prospect.org/departments/return-keynes/>.

9 Federal Reserve Bank of St. Louis, »Real Gross Domestic Product«, dostop 25. septembra 2025, <https://fred.stlouisfed.org/series/A191RL1A225NBEA>.

10 National Bureau of Economic Research, »Unemployment Rate for United States«,

Graf 1: Stopnja brezposelnosti v ZDA 1930–1950 v odstotkih. Federal Reserve Bank of St. Louis, »Civilian Unemployment Rate (UNRATE)«, dostop 25. septembra 2025, <https://fred.stlouisfed.org/series/UNRATE>.

Niz programov in ukrepov, ki jih je Rooseveltova administracija sprejela v obdobju 1933–1939 je v prvi fazi (1933–34) vključeval revizijo, rekapitalizacijo in regulacijo bančnega sektorja, v drugi fazi (1935–36) pa obsežen program javnih del, daljnosežne socialne reforme (uvredbo nacionalnega sistema pokojninskega in invalidskega zavarovanja in zavarovanja za primer brezposelnosti), spremembe delovnopravne zakonodaje (uzakonitev pravice do sindikalnega organiziranja), dvig davkov na dohodke najbogatejših posameznikov in velikih korporacij, program elektrifikacije podeželja ter ukrepe za razbitje nekaterih monopolov. V primerjavi z obdobjem 1929–32, ko se je gospodarska rast v povprečju realno znižala za več kot 9 odstotkov na leto, so ZDA v obdobju New Deala začele beležiti zavidljive stopnje rasti: v obdobju 1933–39 je povprečna letna stopnja realne gospodarske rasti znašala slabih 6 odstotkov, vrhunec pa je dosegla leta 1936 (13 odstotkov). Kljub temu pa je tudi v času implementacije največjega programa javnih del v zgodovini ZDA, ki je milijone brezposelnih ljudi vključil v gradnjo in sanacijo javne infrastrukture, kapitalistično gospodarstvo ZDA še naprej pestil problem množične brezposelnosti: leta 1939 je bila stopnja brezposelnosti še vedno nad 17 odstotkov, v celotnem obdobju 1933–39 pa je v povprečju znašala več kot 19 odstotkov.

Federal Reserve Bank of St. Louis, dostop 25. septembra 2025, <https://fred.stlouisfed.org/series/M0892AUSM156SNBR>.

Od New Deala do vojnega gospodarstva

Na makroekonomske učinke, za katere si je prizadeval Keynes, je bilo treba počakati na drugo svetovno vojno. Impresivne stopnje gospodarske rasti, ki so jih ZDA beležile v času New Deala, so zbledele v primerjavi s stopnjami v času vojne mobilizacije: v obdobju 1941–44 je povprečna stopnja realne gospodarske rasti znašala več kot 15 odstotkov. Hkrati pa je bil šele v vojnem obdobju rešen problem množične brezposelnosti, ki je ZDA pestil vse od borznega zloma leta 1929: do leta 1945 se je brezposelnost postopoma spustila pod 2 odstotka. ZDA vse do danes nikdar niso dosegle niti tako visokih stopenj realne gospodarske rasti (19 odstotkov leta 1942) niti tako nizkih stopenj brezposelnosti (1,2 odstotka leta 1944) kot v času druge svetovne vojne.

Za odgovor na vprašanje, kako je bilo v ZDA (in drugih kapitalističnih državah) prvič v zgodovini sploh mogoče doseči razvoj produkcijskih sil in mobilizacijo delovne sile v tako velikem obsegu, ne zadostuje odgovor, da je takšno mobilizacijo terjala eksistenčna grožnja, ki sta jo globalnemu imperialnemu redu pod vodstvom ZDA predstavljali Nemčija in Japonska. Da so gospodarstva vseh držav, ki so bile neposredno vpletene v drugo svetovno vojno, bistveno določali in pospeševali prav imperativi globalnega vojaškega konflikta, je pravzaprav očitno. Manj očitno pa je odgovor na vprašanje, kakšno reorganizacijo gospodarstva in družbenih odnosov je bilo treba uvesti v liberalnih kapitalističnih družbah, kot so ZDA, da so se sploh lahko učinkovito in pravočasno odzvale na imperitive tega vojaškega konflikta.

ZDA so se po napadu na Pearl Harbor praktično čez noč oblikovale v globalno vojaško velesilo. Dokončna odločitev za vključitev v največji vojaški konflikt v zgodovini človeštva ni terjala zgolj množičnega urjenja vojakov in mornarjev, pač pa radikalno prestrukturiranje celotnega nacionalnega gospodarstva. Ob množični rekrutaciji vojakov je bila potrebna tudi mobilizacija delovne sile brez primere. Vojna je terjala izredno hitro povečanje proizvodnih kapacitet v strateško pomembnih industrijskih panogah. V ta namen je bilo treba koordinirati distribucijo ključnih surovin. V naglici je bilo treba izumiti številne nove tehnologije in zagnati industrijske obrate, ki pred tem sploh niso obstajali (bogatenje urana, proizvodnja sintetične gume).¹¹ Andrew Bossie in J. W. Mason sta na primeru ZDA prepričljivo pokazala, da so se v času polne vojne mobilizacije vse konvencionalne fiskalne politike spodbujanja zasebne produkcije hitro izkaza-

11 J. W. Mason in Andrew Bossie, »Public Spending as an Engine of Growth and Equality: Lessons from World War II«, Roosevelt Institute, september 2020, 53, https://rooseveltinstitute.org/wp-content/uploads/2020/09/RI_LessonsfromWWIIPart2_WorkingPaper_202009.pdf.

le za nezadostne. Zasebni kapital kljub izredno radodarnim fiskalnim spodbudam nikakor ni mogel slediti imperativom globalnega vojaškega konflikta. Tržni mehanizmi alokacije resursov so zatajili: paralizirali so jih zastoji v dobavnih verigah in nepredvidljiva cenovna nihanja, ki so na eni strani povzročala špekulativno kopičenje, na drugi pa kronične primanjkljaje surovin in dobrin, od katerih je bilo odvisno preživetje celotnega vojaškoindustrijskega kompleksa. Druga svetovna vojna je od vpletenih držav terjala radikalnejše posege v kapitalistični produkcijski način.¹²

Michael Roberts poudarja, da pri vojnem gospodarstvu ZDA ni šlo za državne »spodbude zasebnega sektorja«, temveč za popolno »nadomestitev 'svobodnega trga' in kapitalističnih investicij, ki temeljijo na profitnem motivu«. ¹³ Bossie in Mason pa študijo vojnega gospodarstva ZDA zaključita z ugotovitvijo: »Bolj ko – in hitreje kot – se mora gospodarstvo spreminjati, več planiranja je potrebne- ga. Bolj kot v kateremkoli drugem obdobju v zgodovini ZDA je bilo vojno gospodarstvo plansko gospodarstvo.« ¹⁴ Meščanski ekonomisti, ki vojno gospodarstvo navajajo kot primer uspešne implementacije »keynesijanskih« ekonomskih politik, ki jih je treba zdaj zgolj ustrezno aplicirati tudi v času miru, običajno puščajo ob strani prav to ključno lekcijo. Eden najvplivnejših sodobnih keynesovskih ekonomistov Paul Krugman večkrat navaja vojno gospodarstvo kot primer uspešne fiskalne politike spodbujanja agregatnega povpraševanja, ki lahko služi tudi kot recept za reševanje kapitalističnih kriz v času miru. Kar je bilo v času druge svetovne vojne mogoče doseči z vojaškimi izdatki, je dandanes mogoče doseči z izdatki za katerikoli drug namen: »Potrošnja vedno ustvari povpraševanje, ne glede na namen.« ¹⁵

A teza, da ima lahko v razvitih kapitalističnih državah povečanje državnih izdatkov za katerikoli namen, že zato ker povečuje dohodeke in s tem spodbuja agregatno povpraševanje, enake makroekonomske učinke, kot ga je imelo povečanje vojaških izdatkov, spregleda ključno okoliščino. Izredna učinkovitost programov državnega trošenja med drugo svetovno vojno ni temeljila zgolj na povečevanju obsega državnih izdatkov, ki bi spodbujali zasebno potrošno in investicijsko povpraševanje. Poskusili bomo pokazati, da vojno gospodarstvo ZDA priča ravno o neuspešnosti oziroma nezadostnosti klasičnih keynesijanskih

12 J. W. Mason in Andrew Bossie, »The Public Role in Economic Transformation: Lessons from World War II«, Roosevelt Institute, marec 2020, https://rooseveltinstitute.org/wp-content/uploads/2020/07/RI_WWII_Working-Paper_202003-1.pdf.

13 Michael Roberts, »From Welfare to Warfare: Military Keynesianism«, The Next Recession, 22. marec 2025, <https://thenextrecession.wordpress.com/2025/03/22/from-welfare-to-warfare-military-keynesianism/>.

14 Mason in Bossie, »Public Role in Economic Transformation«, 13.

15 Paul Krugman, *End This Depression Now!* (London: W. W. Norton, 2012), 57.

ukrepov, ki jih razvite kapitalistične države v najznatnejšem obsegu običajno uporabljajo v obdobjih kriz (subvencioniranje zasebne proizvodnje, državna poročstva ipd.), in to ne le z vidika doseganja imperativov globalne oboroževalne in vojne tekme, pač pa tudi z vidika temeljnih makroekonomskih kriterijev, po katerih je učinkovitost ekonomskih politik presojal sam Keynes (polna izkoriščenost proizvodnih kapacitet, polna zaposlenost).

V obdobju pred napadom na Pearl Harbor – ko ZDA uradno še niso vstopile v vojno, a so že močno povečale vojaške izdatke, s katerimi so financirale predvsem nadomestitev vojaške opreme, ki so jo skladno z Zakonom o posojilu in najemu (*Lend-Lease Act*) dobavljali Veliki Britaniji – so vojaško proizvodnjo spodbujali predvsem s *subvencioniranjem zasebnih investicij*, zlasti z davčnimi olajšavami. Ti ukrepi so imeli kljub razmeroma velikemu obsegu – v vojnem obdobju so zajeli okrog 20 odstotkov vseh zasebnih investicij v fiksni kapital – omejen obseg, saj so bili pretežno omejeni na investicije v kapital z jasno povojno rabo, kar je iz vidika financiranja prinašalo najmanjša tveganja.¹⁶

V drugi fazi je Roosveltova administracija uvedla program povračil stroškov za izgradnje novih tovarn, *Emergency Plant Facilities Program (EPF)*, v okviru katerega je država zasebnim investitorjem za nazaj povrnila celoten strošek izgradnje novih tovarn. Gre za enega od najmanj uspešnih programov, ki nikoli ni zares zaživel: kljub naknadnemu stoddotnemu kritju stroškov v primeru uspešno izvršene investicije je moral v izhodišču vsa sredstva zagotoviti zasebni kapital, ki je zato v primeru nasedle investicije kril tudi vse izgube. Za orožarske korporacije, ki delujejo na podlagi profitnega motiva, je bilo v negotovih okoliščinah, ko ni bilo mogoče predvideti niti poteka vojne niti povojnih razmer, to tveganje preveliko. Zasebne banke za takšne projekte, še posebej kadar je šlo za večje investicije ali pa za investicije z negotovo usodo po koncu vojne, iz istega razloga niso bile pripravljene zagotoviti ugodnih posojil.

Ta problem je državna korporacija Defense Plant Corporation (DPC) leta 1942 začela reševati s programom bančnih garancij (*The V Loan Programme*), prek katerega je zagotavljala garancije za posojila, ki so jih pri bankah najemale njihove pogodbene stranke (dobavitelji vojaške opreme). Na ta način je država že v izhodišču prevzela velik del kreditnega tveganja zasebnega kapitala: zavezala se je, da bo v primeru kreditne nesposobnosti pogodbenikov bankam pokrila večino izgub. Čeprav je program na svojem vrhuncu leta 1944 z garancijami zajel okrog 66 odstotkov vseh posojil zasebnih bank za investicije v vojno opremo, pa je njegov fiskalni učinek na agregatni ravni ostal močno omejen, saj so krediti zaseb-

16 Gerald Taylor White, *Billions for Defense: Government Financing by the Defense Plant Corporation During World War II* (Tuscaloosa: University of Alabama Press, 1980), 8–9; Mason in Bossie, »Public Role in Economic Transformation«, 5–6.

nih bank predstavljali le manjši delež skupnega financiranja vojaške industrije.¹⁷

Pri omenjenih programih davčnih olajšav, povračil in bančnih garancij je šlo za klasične keynesijanske ukrepe spodbujanja agregatnega povpraševanja v obliki stimuliranja zasebnih investicij z državnimi izdatki. Kljub temu da se ti ukrepi financirajo z javnimi sredstvi, se še naprej opirajo na kapitalistično produkcijo v zasebnih produkcijskih enotah, ki v konkurenčnih razmerah zasledujejo profitni motiv. Toda zasebni kapital zaradi negotovosti glede trajanja vojne in poveljnih razmer – kljub zelo radodarnim državnim fiskalnim spodbudam – še vedno ni bil pripravljen nositi tveganj obsežnih kapitalskih naložb, še posebej v novih panogah, kot je letalska industrija. V panogah, v katerih je bilo potrebno hitro, usklajeno in sočasno širjenje produkcije v številnih industrijskih obratih, pa so hitro odpovedali tudi tržni mehanizmi medsebojne koordinacije produkcijskih enot.

Ta problem je na strani povpraševanja reševal program zagotovljenih odkupov za strojna orodja (The Machine Tools Pool Program), s katerim je državna korporacija DPC zasebnim dobaviteljem zagotovila 30 odstotkov predplačila za naročila njihove strojne opreme, ki so ga nato dobavitelji vrnili, če so našli naročnika. Če pa naročnika niso našli, je DPC dobavitelju pokril še preostalih 70 odstotkov cene naročila, njegovo strojno opremo pa spravil v skladišče in iskal druge kupce.¹⁸ Država s tem ni zagotavljala le povpraševanja po produktih dobaviteljev po predvidljivih cenah, temveč je hkrati usklajevala naročila med posameznimi produkcijskimi enotami onkraj cenovnega mehanizma. Na trgu namreč med povpraševanjem in ponudbo orodnih strojev (in drugih produkcijskih dejavnikov) pogosto nastaja časovni zamik: potencialni kupci produkcijskih dejavnikov naročila oddajo šele, ko sami pridobijo zavezujoče pogodbe za lastne končne produkte. Državni program zagotovljenih odkupov pa je proizvajalcem strojne opreme omogočil, da proizvodnjo razširijo, še preden najdejo konkretne naročnike: proizvodni proces izdelave štirimotornega bombnika se je tako, denimo, skrajšal za šest mesecev.¹⁹ Program je zapiral koordinacijsko časovno zanko na trgu kapitalne opreme, odpravljal potrebo po zaporednem potrjevanju naročil vzdolž dobavne verige, hkrati pa s standardizacijo in centralizacijo produkcijskih enot omogočil hitro in sinhrono povečanje proizvodnih kapacitet. Uvajal je *podružbljanje potrošnje*, saj je zasebno povpraševanje na trgu nadomeščal z javnim povpraševanjem države. Vendar pa učinkovitost takšne fiskalne spodbude primarno ni temeljila na zagotavljanju dodatnih javnih sredstev – DPC je nazadnje financiral le odstotek celotnih stroškov vseh naročil strojne opre-

17 Mason in Bossie, »Public Role in Economic Transformation«, 10–11.

18 Mason in Bossie, 9.

19 Mason in Bossie, 10.

me²⁰ –, pač pa na nadomestitvi tržnega mehanizma koordinacije naročil, ki temelji na cenah, s centraliziranim političnim mehanizmom koordinacije naročil.

Od keynesijanizma k državnemu planiranju: podružbljanje produkcije, znanosti in tehnologije

Tudi državni programi garantiranih odkupov, ki so podružbljali potrošnjo, so se opirali na investicije zasebnih kapitalističnih korporacij. Defence Plant Corporation, ki je bila na čelu vojaškoindustrijskega kompleksa, pa je v številnih industrijskih panogah prevzela tudi funkcijo javnega investitorja. DPC je nastala kot hčerinska družba korporacije za obnovo (Reconstruction Finance Corporation, RFC), ki je bila v času New Deala temeljna institucija za spodbujanje zasebnih investicij. RFC je bil po zakonodaji iz leta 1934 pristojen le za financiranje projektov, ki niso imeli dostopa do bančnih kreditov iz zasebnega sektorja, hkrati pa je lahko financiral le projekte z nizkim kreditnim tveganjem in predvidljivo donosnostjo. Zavoljo preseganja teh omejitev, ki so ohromile financiranje vojaške in druge strateško pomembne produkcije, je RFC avgusta 1940 ustanovil DPC, ki je med vojno z javnimi sredstvi v celoti financiral in lastniško obvladoval približno tretjino vseh novozgrajenih obratov in opreme. Za razliko od sistema povračil (EPF), pri katerem je država krila stroške širitve zasebnim izvajalcem, je DPC neposredno financiral in gradil tovarne v državni lasti.²¹ Čeprav je Rooseveltova administracija, ki ideološko ni imela prav nobenih simpatij do državnega lastništva in planiranja produkcije, sprva upala, da bo zadoščala precej bolj omejena vloga države, se je zaradi nepripravljenosti zasebnega kapitala, da prevzame tveganja širitve produkcijskih sil, izkazalo, da je imperativom globalne vojne mogoče zadostiti zgolj z množičnim *podružbljanjem investicij*.

Nujnost državnega lastništva in planiranja je bila najbolj očitna v novih in kapitalsko intenzivnih panogah, kot so letalstvo, ladjedelnštvo, proizvodnja sintetične gume, kovinskopredelovalna industrija ter bogatenje urana, kjer je bilo v negotovih razmerah treba karseda hitro financirati in investicije izvršiti v izredno velikem obsegu. Državna DPC je v večini industrijskih panog upravljanje tovarn, ki jih je sicer sama financirala, zgradila in držala v lasti, še vedno prepuščala zasebnim korporacijam. V panogah, ki pred vojno sploh niso obstajale in jih je bilo treba šele vzpostaviti, pa je DPC poleg lastniške prevzela tudi

20 White, *Billions for Defense*, 87

21 Mason in Bossie, »Public Role in Economic Transformation«, 7–8.

upravljalno funkcijo. Med primeri, v katerih je država iz nič na noge postavila povsem novo industrijsko panogo, je vredno omeniti proizvodnjo sintetične gume. Marca 1942 je Japonska s porazom britanske vojske v Singapurju prevzela nadzor nad glavnino produkcije kavčuka oziroma naravne gume v jugovzhodni Aziji, in s tem ZDA povsem odrezala od 97 odstotkov virov enega od ključnih strateških materialov, za katerega v ZDA ni bilo nadomestnega vira.²² Guma je že dolgo pred vojno postala ključna surovina v številnih panogah – od čevljarke, avtomobilske pa do farmacevtske industrije. Brez gumijastih pnevmatik, tesnil in številnih drugih gumijastih elementov si ni bilo mogoče predstavljati modernega mehaniziranega vojskovanja.²³ Produkcija gume zato ni bila le ekonomski problem, ampak vprašanje »nacionalne varnosti«. Po izgubi dostopa do kavčuka iz pacifiških kolonij je DPC z javno investicijo v vrednosti 700 milijonov dolarjev (v današnjih cenah več kot 12 milijard dolarjev) zgradila 51 tovarn, ki so skupaj lahko proizvedle 845.000 ton sintetične gume: med letoma 1941 in 1945 se je proizvodnja v tej panogi povečala za več kot 3.000 odstotkov. V tem primeru je država vzpostavila povsem novo industrijsko panogo, ki je poleg tovarniškega kompleksa za množično proizvodnjo sintetične gume za vojno rabo zajemala tudi javne investicije v raziskave in razvoj, ki so obsegale vse od temeljnih raziskav na univerzah do aplikativnih raziskav za vojne in komercialne namene.²⁴

Poseben primer ustvarjanja povsem nove industrijske panoge je razvoj jedrske bombe oziroma projekt Manhattan. Šlo je za tretjo organizacijsko strukturo, ki se je v imenu ZDA ukvarjala z jedrsko bombo, a prvo med njimi, ki je bila zasnovana z namenom dejanske izdelave bombe. Postopno uveljavljanje vedno obsežnejšega državnega planiranja je sledilo vzorcu, ki se je vzpostavil z vojnim gospodarstvom. Posebnost projekta Manhattan pa je bil izjemno strog režim tajnosti, ki ga je uveljavila in nadzirala vojska. Prav ta režim je omogočil popoln nadzor nad potekom dela in je njegov tempo še pospešil.²⁵

Že pred projektom Manhattan so izvedli dva raziskovalna programa, ki sta vodilne državne uradnike prepričala, da je izdelava jedrske bombe mogoča, da bo bomba dovolj majhna, da jo bo mogoče odvreči z letala, in da jo bo mogoče izdelati še pred koncem vojne. Brez teh treh ugotovitev ne bi prišlo do zagona indu-

22 Alexander J. Field, »The U. S. Rubber Famine during World War II«, osnutek prispevka, Leavey School of Business, december 2023, <https://www.scu.edu/business/economics/research/papers/the-us-rubber-famine-during-world-war-ii.html>.

23 Mason in Bossie, »Public Role in Economic Transformation«, 11.

24 Mason in Bossie, 12.

25 Alex Wellerstein, *Restricted Data: The History of Nuclear Secrecy in the United States* (Chicago: University of Chicago Press, 2021), 55.

strijskega programa izdelave jedrske bombe.²⁶ Program se je kasneje izkazal za bistveno zahtevnejšega, kot so kazale projekcije ob Rooseveltovi odobritvi. Kljub temu sta organizacijski zagon in strogi režim tajnosti omogočila razmeroma hitro povečevanje obsega javnih investicij.

Čeprav nikoli ni bilo resnih dvomov, da je mogoče izdelati preprosto jedrsko bombo, so komajda dosegli glavni cilj – izdelavo orožja pred koncem vojne. Le nekajmesečna zamuda bi pomenila, da bi bila bomba dokončana šele po koncu vojne: v tem primeru bi politično vodstvo (predvsem Kongres, ki o njem skoraj ni bil obveščen)²⁷ celoten projekt ocenjeval precej bolj kritično. Manhattan je bil izredno tvegan projekt vzpostavitve nove industrijske panoge, ki si ga je lahko privoščila le država, ki je tudi ob zadovoljevanju osnovnih potreb vojaškega aparata razpolagala s presežnimi proizvodnimi kapacitetami. Veliko večino dela v projektu Manhattan so sicer opravila zasebna podizvajalska podjetja. Režim tajnosti je narekoval strogo omejevanje števila sodelujočih podjetij ter izključitev programa iz državnih pobud z uveljavljenimi robustnimi oblikami zunanjega nadzora, kot so bili nekateri programi New Deala. Prednost so tako imela velika podjetja, zlasti tista, ki so že sodelovala z vojsko.²⁸

Celotna vrednost projekta je znašala približno dve milijardi dolarjev (v današnjih cenah okrog 35 milijard dolarjev). Projekt pogosto primerjajo s programom razvoja in izdelave bombnika B-29, ki je bombo na Japonsko tudi odvrzel. Ključna razlika je v tem, da so med vojno izdelali 3.970 bombnikov B-29²⁹ in le štiri bombe (eno testno, dve, ki sta bili odvrženi na Japonsko, in še eno, pripravljeno za uporabo pred podpisom premirja). Celoten strošek vojne je ob tem znašal okrog 300 milijard takratnih dolarjev.³⁰

Večino sredstev so porabili za izgradnjo ogromnih tovarn za bogatenje urana v Tennesseeju ter reaktorjev in kemičnih tovarn za ločevanje plutonija v zvezni državi Washington. Vpogled v obseg in značaj projekta Manhattan dajejo podatki o zaposlenih: na vrhuncu je projekt zaposloval 125.000 ljudi, pri čemer ta številka ne vključuje posredno ustvarjenih delovnih mest, denimo v sektorjih, ki so zagotavljali dodatne surovine. Ker so bile delovne razmere na večini delovišč precej slabe (zlasti zato, ker so bili objekti, kot na primer jedrski reaktorji, postavljeni na izredno odročnih krajih), je bila fluktuacija delovne sile zelo visoka:

26 Bruce Cameron Reed, *The History and Science of the Manhattan Project* (Berlin: Springer, 2014), 125–70.

27 Wellerstein, *Restricted Data*, 77–78.

28 Reed, *History and Science*, 177.

29 Mark R. Wilson, *Destructive Creation: American Business and the Winning of World War II* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2016), 94.

30 Reed, *History and Science*, 1.

v projektu Manhattan je med vojno delo za določeni čas opravljalo kar pol milijona delavcev, kar je približno odstotek vse civilne delovne sile v ZDA. Delovanje obratov za bogatenje urana pa je zahtevalo približno odstotek skupne porabe električne energije v ZDA.³¹

Ministrstvo za obrambo je nadzor zaupalo inženirskemu korpusu ameriške vojske. Čeprav je slednji – kot še danes – vključeval tudi saperje, pa je po svoji strukturi in delovanju bolj spominjal na vojaško organizirano gradbeno podjetje. Korpus je bil zadolžen za gradnjo vojašnic in drugih vojaških objektov. General Leslie Groves je bil za vodenje projekta izbran, ker je pred tem uspešno nadzoroval gradnjo Pentagona.³²

Metode organiziranja v projektu Manhattan so v veliki meri sledile praksam, značilnim za druge projekte pod vodstvom korpusa inženirjev. Gradnjo je Groves zaupal gradbenim podjetjem, ki jih je poznal že od prej, državni uslužbenci pa so vodili in nadzorovali gradnjo. Ko so bile tovarne enkrat postavljene, so z njimi upravljali podizvajalci, v večini primerov velika kemična podjetja, ki so na položaje postavila kader delovodij in tehnologov iz svojih lastnih tovarn. Pogodbe so bile sklenjene po principu plačila vseh stroškov plus vnaprej določene pristojbine.³³ Ta v večini primerov ni bila posebej visoka. DuPont, denimo, ni želel obveljati za vojnega dobičkarja – temu so botrovala odmevna predvojna kongresna zaslišanja direktorjev podjetij, ki so pod drobnogled vzela zelo dobičkonosna državna naročila iz časa prve svetovne vojne. Nadzor je med vojno nadalje izvrševal kongresni odbor, ki je preiskoval vojne pogodbe: odbor je v večjem delu vodil takrat še senator Harry Truman.³⁴

Poleg spodbud je imela pri razvoju produkcijskih sil vlada na voljo tudi nabor instrumentov prisile. Že septembra leta 1940 je kongres sprejel Zakon o vpoklicu vojaških nabornikov, ki je uvedel prvi ameriški vpoklic v nevojnem času. Zakon je vseboval tudi člen, ki je omogočal prevzem podjetij, katerih delovanje je bilo ključno za vojaške potrebe. Omogočal je izdajo obveznega ukaza podjetjem – če podjetje ukaza ni upoštevalo, je vlada lahko zasegla obrate, direktorje pa je čakal kazenski pregon. Vlada je zakon začela uporabljati že pred vstopom v vojno, največkrat zaradi konfliktov z delavci, ki so vodili v stavke, in v primerih, ko je presodila, da slabo vodenje podjetja vodi v izpad proizvodnje. Največ državnih prevzemov sta tako sprožila National War Labor Board (NWLB), ki je urejal

31 Alex Wellerstein, »The Price of the Manhattan Project«, *Restricted Data: A Nuclear History Blog*, 17. maj 2013, <https://blog.nuclearsecrecy.com/2013/05/17/the-price-of-the-manhattan-project/>

32 Reed, *History and Science*, 163.

33 Wilson, *Destructive Creation*, 93.

34 Wilson, 128.

industrijske odnose med kapitalom in delavci, ter vojno ministrstvo, predvsem mornarica. Čeprav so bili dejanski prevzemi redki, je sama grožnja s prevzemom predstavljala stalen pritisk na večino vojnih dobaviteljev.³⁵ Za sodelujoča podjetja je bil še bolj kot sam posel pomemben nabor pridobljenih znanj in izkušenj, ki jih je bilo mogoče po vojni izkoristiti v komercialne namene. Pri novi industriji je bilo zato za pogodbenike največje tveganje, da bodo kapital in znanje akumulirali na področju, ki v prihodnosti podjetju ne bo prinašalo profitov. Ključno vprašanje za kapitalistični razred je bilo torej, kako mu lahko sklepanje pogodb z državo koristi po vojni, ne pa med njo. DuPont je, denimo, iz projekta Manhattan prinesel tehnološke postopke in tovarne za proizvodnjo teflona.³⁶ Izpostaviti velja, da so bili visoki administratorji programa za razvoj jedrske bombe pogosto politično izrazito konservativni funkcionarji, ki so bili kronično zaskrbljeni zaradi pretiranega vmešavanja države v dejavnosti, ki bi jih moral v svobodnem gospodarstvu obvladovati zasebni kapital. Podjetja niso bila samo pogodbeni podizvajalci – tehnologi in menedžerji podjetij so bili pogosto vključeni v posvetovalne in delovne skupine, ki so odločale o različnih tehničnih vidikih projekta. Odnos države je hkrati vseboval elemente prisile in kooptiranja. Prav to je zasebne korporacije že sredi vojne, ko so bile že tako preobremenjene z naročili in niso več kazale zanimanja za preusmerjanje svojih inženirjev v nove obrate, spodbudilo k sklepanju pogodb v projektih, kot je bil Manhattan.

Končni rezultat projekta Manhattan je bila popolnoma nova industrijska panoga, ki je zaposlovala približno četrto odstotka delovne sile in je ob koncu vojne omogočala izdelavo približno treh jedrskih bomb na mesec. Infrastrukturo, ki je bila zgrajena med vojno, so uporabljali tudi po vojni: v petdesetih letih so ključne industrijske kapacitete na novih lokacijah praktično podvojili.

Po ustanovitvi Komisije za atomsko energijo (Atomic Energy Commission, AEC) je vojska izgubila nadzor nad jedrskim programom. A tudi pod civilnim nadzorom se je ob nespremenjenih komercialnih odnosih ohranil režim produkcije, ki je nastal med vojno. AEC je nadaljevala z ekspanzijo ogromne industrijske panoge, ki je v naslednjih dveh desetletjih proizvedla več deset tisoč jedrskih bomb.³⁷ Država je obdržala lastništvo ključne infrastrukture (reaktorji, kemične tovarne, razvojni laboratoriji), njeno upravljanje pa prepustila zasebnim korporacijam. Tudi vodenje nacionalnih laboratorijev, kot je Los Alamos, so prevzeli zasebni pogodbeniki. Država je poleg podružbljanja osnovne infrastrukture v

35 Wilson, 5. pogl.

36 Reed, *History and Science*, 218.

37 Richard G. Hewlett in Francis Duncan, *A History of the United States Atomic Energy Commission, Volume II: Atomic Shield, 1947/1952* (U. S. Atomic Energy Commission, 1972), 16. pogl.

vlogi edinega kupca te industrije opravljala tudi funkcijo podružbljanja povpraševanja.

Podružbljanje pa ni zajemalo zgolj industrijske proizvodnje, temveč tudi proizvodnjo za industrijo uporabnega znanja. Nov režim sodelovanja med državo in znanstveno skupnostjo je v znatni meri preživel vojno mobilizacijo in vztrajal tudi po vojni. Pred vojno je bil znanstveni razvoj, predvsem na področju temeljnih znanstvenih odkritij, koncentriran predvsem na univerzah. Znatni razvoj je potekal tudi v zasebnih korporacijah, ki pa so seveda svojo pozornost usmerjale na aplikacijo znanosti v proizvodnjo produktov. Vloga države je bila skromna in omejena na nekaj manjših področij, denimo na razvoj sort za kmetijstvo in aerodinamike za letala. Znanstvena odkritja na področju naravoslovnih znanosti so dosegale manjše skupine nekaj znanstvenikov in znanstvenic ob pomoči študentov in občasno kakšnega tehnika. Pri raziskavah, ki jih univerze niso mogle financirati same, so se znanstveniki še vedno zanašali na bogate mecene. Ti so z donacijami financirali nakupe dražjih inštrumentov, na primer teleskopov.³⁸

Med pomembnejšimi državnimi agencijami na področju podpore znanosti je bil Nacionalni svetovalni odbor aeronavtiko (National Advisory Committee for Aeronautics, NACA), ki je začel delovati med prvo svetovno vojno in je preživel tudi povojne proračunske reze. Do sredine tridesetih let je na primer NACA objavljala obsežen javno dostopen katalog profilov kril, ki so jih nato uporabljali proizvajalci letal.³⁹ Drugi primer pomembne vloge države v znanosti je bilo področje kmetijstva: medtem ko je področje kemijskih raziskav ostalo razmeroma razdrobljeno, pa so področja z jasno uporabno vrednostjo v mobilizaciji in vojaški tehniki že pred vstopom ZDA v vojno centralizirali. Najpomembnejša ameriška agencija za znanost in tehnologijo v drugi svetovni vojni pa je bil Urad za znanstvene raziskave in razvoj (Office of Scientific Research and Development, OSRD). Ta vloga mu ni pripadala, ker bi imel največji proračun ali zaposloval največ ljudi (tako vojska kot mornarica sta imeli večji proračun za raziskave in razvoj), temveč ker je bil središče državne tehnične elite in je postal poligon za naslednjo generacijo znanstvenih administratorjev, ki je oblikovala povojno znanstveno ureditev.⁴⁰ Formalno je nasledil Nacionalni svet za obrambne raziskave (National Defense Research Committee, NDRC), s katerim je pravzaprav tvoril eno samo kontinuirano organizacijsko strukturo: obe instituciji je namreč idejno

38 Peter Galison in Bruce Hevly, ur., *Big Science: The Growth of Large-Scale Research* (Stanford: Stanford University Press, 1992), 212–15.

39 Roger E. Bilstein, *Orders of Magnitude: A History of the NACA and NASA, 1915–1990* (Washington: National Aeronautics and Space Administration, 1989).

40 Carroll Pursell, »Science Agencies in World War II: The OSRD and Its Challengers«, v: *The Sciences in the American Context: New Perspectives*, ur. Nathan Reingold (Washington: American Association for the Advancement of Science, 1979), 359–78.

zasnoval in vodil Vannevar Bush, ki je bil pred tem na čelu NACA. Vpliv Vannevarja Busha, ki ga lahko označimo za arhitekta državne administracije znanosti v ključnem obdobju tik pred in med vojno ter po njej, je imel nenavadno velik dosež. Izhajal je iz njegovega tesnega odnosa s predsednikom Rooseveltom in mreže povezav z elitnimi univerzami in podjetji (del svoje kariere je bil tudi sam uspešen kapitalist, saj je bil eden izmed ustanoviteljev današnjega orožarskega koncerna Raytheon). Vrsto ključnih organizacijskih odločitev – tudi tistih, ki so bila povezana s projektom razvoja atomske bombe – so sprejeli tako, da je predsednik pod dokumente, ki jih je pripravil Bush, napisal zgolj: »OK, Roosevelt«.⁴¹

Razvoj znanosti in aplikativnih raziskav, ki so podpirale mobilizacijo, je bil med vojno pretežno v civilnih rokah. NDRC so ustanovili junija 1940, leto kasneje pa so ga organizirali v OSRD, ki je imel širše pristojnosti in večji proračun, kar je omogočilo investiranje v bolj klasični industrijski razvoj, in ne le v podporo znanstvenim projektom, ki so jih večinoma vodile univerze. Organizacija je bila ves čas neposredno podrejena uradu predsednika: na začetku se je tudi financirala iz predsednikovega rezervnega sklada.⁴² Najslavnejši uspehi OSRD med vojno so bili poleg atomske bombe še razvoj bližinskega detonatorja za protiletalsko topništvo in razvoj sofisticiranih radarjev. Center slednjega je bila univerza MIT, njen Radiation Laboratory pa je zaposloval 4.000 ljudi – dvakrat več kot znameniti Los Alamos, kjer so razvijali jedrsko bombo.

Medtem ko je imela vojska svoje agencije za razvoj orožja (na primer mornariških topov, streliva in eksploziva), hkrati pa je financirala razvoj letal, tankov in drugega orožja v zasebnih podjetjih, je OSRD sodeloval z univerzami.⁴³ Deloma je ta razvoj znanosti potekal neposredno na univerzah, deloma pa v novem tipu znanstvene institucije, ki ga je financiral OSRD: velikem raziskovalnem laboratoriju, fizično ločenemu od univerz. Univerze so v tem sistemu priskrbele znanstveno osebje, ki je lahko krožilo med laboratorijem, predavalnico in administracijo, država pa je zagotavljala financiranje.⁴⁴

S tem se je vzpostavil nov odnos med državo in znanostjo, pa tudi nov način znanstvenega dela. Vse do druge svetovne vojne so bile raziskovalne skupine običajno sestavljene zgolj iz dveh do treh znanstvenikov, nekaj njihovih študentov ter laboratorijskih tehnikov. Raziskovalni projekti so bili tudi finančno moč-

41 Alex Wellerstein, »FDR and the Bomb«, *Restricted Data: A Nuclear History Blog*, 30. september 2016, <https://blog.nuclearsecrecy.com/2016/09/30/fdr-and-the-bomb/>.

42 Reed, *History and Science*, 142.

43 Pursell, »Science Agencies«.

44 Peter Galison, »Physics Between War and Peace«, v: *Instrumental in War: Science, Research, and Instruments Between Knowledge and the World*, ur. Steven A. Walton (Boston: Brill, 2005), 363–403.

no omejeni: zlasti na najbolj aktualnih področjih atomske fizike in astronomije so morali sredstva zagotavljati zunanji donatorji, praviloma fundacije, ki so jih ustanovili veliki kapitalisti, kot sta John D. Rockefeller in Henry Ford.⁴⁵

S podružbaljenjem znanosti se je močno povečalo število znanstvenih delavcev, kar je omogočilo številna povsem nova znanstvena odkritja. Vrnitev v prejšnji režim, v katerem je bila znanost institucionalno omejena na univerze in zasebne fundacije, bi pomenila drastično zmanjšanje obsega znanstvenega dela. Poskusi, da bi po vojni ta znanstveno-vojaški industrijski aparat podvrgli nadzoru javnosti, so bili neuspešni. Temu je nasprotovala vojska, pa tudi del znanstvenikov, ki so v vojnem režimu pridobili vplivne položaje administratorjev in so na idejo o podreditvi od zunaj določenim ciljem gledali kot na vmešavanje muhaste politike v njihovo objektivno presojo.

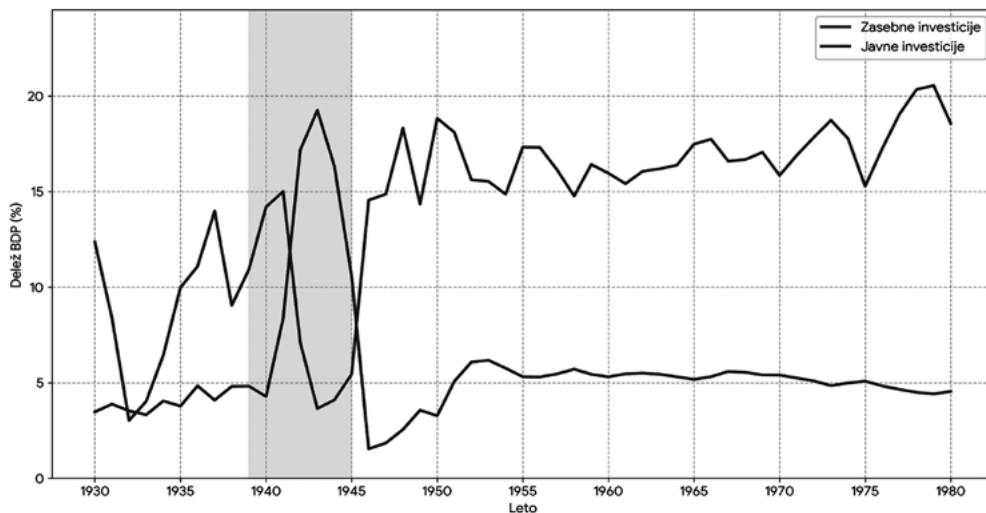
Vojaške raziskovalne institucije z mnogo globljimi žepi – najpomembnejša med njimi je bila Mornariška pisarna za raziskave (Office of Naval Research, ONR)⁴⁶ – so si lahko privoščile financiranje tako projektov, ki so neposredno zasledovali njihove interese (npr. nadaljnji razvoj jedrskega orožja), kot tudi splošnih raziskav, ki jih je spodbujala elita same znanstvene skupnosti. Takšna radodarnost vojaškega establišmenta je temeljila na kalkulaciji s tremi komponentami. Prvič, obrambni izdatki so ostali visoki tudi po koncu druge svetovne vojne. V letih pred ponovnim oboroževanjem (v poznih tridesetih) so obrambni izdatki ZDA znašali okrog dva odstotka BDP, po vojni (po letu 1950) pa so se ustalili pri vsaj trikrat višjem deležu. Drugič, izkušnja vojne je bila za ameriške stratege dokaz, da je industrijska in tehnološka premoč Združenim državam prinesla zmago – in to ob precej manjših žrtvah, kot so jih utrpeli druge države. Radar in jedrska bomba sta dajala vtis, da največje premike prinašajo znanstveni preboji v odkrivanju najelementarnejših naravnih zakonitosti, ki omogočijo povsem nove smeri tehnološkega razvoja. Tretjič pa je izkušnja vojne vojaške načrtovalce prepričala, da mora država obdržati ogrodje mehanizmov za ponovno mobilizacijo v primeru nove vojne, kar je narekovalo tudi vzdrževanje permanentnega bazena raziskovalnega potenciala.⁴⁷

Medtem ko je država po vojni glavnino industrijske proizvodnje spet prepustila zasebnemu kapitalu, pa je prav na področju naravoslovnih znanosti obdržala velik vpliv. Skozi petdeseta leta so več kot 90 odstotkov raziskav v fiziki finan-

45 Galison, 392.

46 Harvey M. Sapolsky, »Academic Science and the Military: The Years Since the Second World War«, v: *Sciences in the American Context*, 379

47 Paul Forman, »Behind Quantum Electronics: National Security as Basis for Physical Research in the United States, 1940–1960«, *Historical Studies in the Physical and Biological Sciences* 18, št. 1 (1987): 149–229, <https://doi.org/10.2307/27757599>.

Graf 2: Javne in zasebne investicije v ZDA kot delež BDP v odstotkih, 1930–80. »Gross Private Domestic Investment (GPDIA)«, Federal Reserve Bank of St. Louis, dostop 24. septembra 2025, <https://fred.stlouisfed.org/series/GPDIA>; »Gross Government Investment« <https://fred.stlouisfed.org/series/A782RC1A027NBEA>; »Gross Domestic Product (GDPA)«, <https://fred.stlouisfed.org/series/GDPA>.

cirali iz proračuna vojske in Komisije za atomsko energijo, ki je v obliki civilne agencije prevzela razvoj in vzdrževanje jedrskega orožja. Nacionalna fundacija za znanost je bila povsem marginalna institucija, ki je financirala predvsem biologijo in nekatera področja astronomije.⁴⁸ Ironija je v tem, da se je vpliv vojske v znanosti po vojni še okrepil, saj ni bilo nobene trajne civilne institucije, ki bi lahko nadalje opravljala vlogo OSRD.

Pri vojnem gospodarstvu, s katerim so se ZDA dokončno dvignile iz velike depresije, dosegle polno zaposlenost, in s tem omogočile povojno »zlato dobo kapitalizma«, v temeljih ni šlo za spodbujanje zasebnih investicij z javno potrošnjo, temveč za nadomeščanje profitno usmerjenih zasebnih investicij, ki so temeljile na produkciji menjalnih vrednosti, z javnimi investicijami, ki so temeljile na produkciji uporabnih vrednosti, namenjenih množičnemu uničevanju. Ta proces je poleg podružbljanja tržnih mehanizmov alokacije resursov in investicij, vključeval tudi *podružbljanje znanosti in tehnološkega razvoja*. Spodbujanje zasebnih investicij z javno potrošnjo je bilo značilno predvsem za predvojno obdobje New Deala: potem ko je na vrhuncu krize delež zasebnih investicij v BDP padel

48 Jessica Wang »Liberals, the Progressive Left, and the Political Economy of Postwar American Science: The National Science Foundation Debate Revisited«, *Historical Studies in the Physical and Biological Sciences* 26, št. 1 (1995): 139–v66, <https://doi.org/10.2307/27757758>.

na pičle 3 odstotke (1932), se je do vstopa ZDA v vojno postopoma zvišal na 15 odstotkov (1941). Delež javnih investicij pa je v obdobju New Deala ves čas ostajal razmeroma nizek, saj nikdar ni presegel 5 odstotkov BDP. Po vstopu ZDA v vojno pa se je to razmerje obrnilo na glavo: od leta 1940 do 1943 je delež zasebnih investicij iz 14 odstotkov padel na 4 odstotke, medtem ko je delež javnih investicij narastel iz 4 odstotkov na rekordnih 20 odstotkov BDP. Obseg javnih investicij med vojno je s tem močno presegel ravni, ki jih običajno dosega v razvitih kapitalističnih državah: v zadnjih stotih letih (1929–2024) je v ZDA delež javnih investicij v BDP v povprečju znašal 5 odstotkov, delež zasebnih investicij pa 16 odstotkov. Po drugi svetovni vojni nikdar več ni prišlo do tako skokovite rasti javnih investicij: v povojnem obdobju 1945–1980 je delež javnih investicij v povprečju znašal 6 odstotkov, pozneje (1980–2024) pa le 4 odstotke BDP. Pomenljivo pa je, da se je po letu 1945 v ZDA delež javnih investicij na nadpovprečne ravni, ki sicer nikoli niso več presegle 7 odstotkov BDP, držal le v času večjih vojnih kampanj: po drastičnem padcu javnih investicij po koncu druge svetovne vojne se je na raven med 6 in 7 odstotkov dvignil na vrhuncu korejske vojne (1952–53) in se na tej ravni obdržal ravno do vrhunca ameriške mobilizacije v vietnamski vojni (okrog leta 1969).

Keynesijanizem in država blaginje

Argumentirali smo, da je bilo vojno gospodarstvo osnovano na nadomeščanju zasebnih investicij z javnimi investicijami, ki je vključevalo tudi kvalitativno preobrazbo gospodarstva v smeri podružbljanja razvoja produkcijskih sil. Vendar pa razvoj produkcijskih sil v vojnem gospodarstvu primarno ni temeljil na spodbujanju povpraševanja po potrošnih dobrinah, ki poleg individualne potrošnje gospodinjstev vključuje tudi kolektivno potrošnjo države v obliki zagotavljanja storitev socialne države.

V tem oziru vojno gospodarstvo odstopa tudi od običajni predstav o keynesijanizmu, ki ga pogosto razumejo kot ekonomsko doktrino, ki naj bi omogočala harmonično zvezo med kapitalizmom in državo blaginje. V nasprotju s predkeynesovsko heterodoksno neoklasično ekonomsko teorijo in različnimi »neoliberalnimi« pristopi, ki so jih po Keynesu zagovarjali avtorji, kot sta Friedman in Hayek, namreč Keynesova teorija delavcev na trgu delovne sile ne prepušča neizprosni logiki trga in od držav ne zahteva restriktivnih politik »proračunske vzdržnosti«, ki neposredno znižujejo življenjski standard delavskega razreda ter razkrajajo socialno državo. Pri keynesijanizmu, ki glavni vzrok kapitalističnih kriz ali nizkih stopenj gospodarske rasti vidi v nezadostni potrošnji, rešitev pa

v spodbujanju agregatnega povpraševanja, naj bi obujanje »življenjskih moči« (*animal spirits*)⁴⁹ kapitalistov sovpadlo s spodbujanjem potrošnje in s tem samodejno tudi z izboljševanjem življenjskega standarda delavskega razreda. Čeprav v določenih obdobjih in pod določenimi pogoji v razvitih državah centra kapitalističnega svetovnega sistema keynesovske ekonomske politike lahko pripomorejo k izboljšanju položaja delavskega razreda in tudi splošne materialne blaginje – o tem priča obdobje po drugi svetovni vojni –, pa zveza med keynesijanzmom in državo blaginje ter progresivnimi delavskimi politikami nikakor ni enoznačna.

Sprva je treba poudariti, da po Keynesovi *Splošni teoriji* ključni element agregatnega povpraševanja, ki določa obseg proizvodnje in zaposlenosti, ni potrošno povpraševanje po končnih produktih, ampak investicijsko povpraševanje po produkcijskih dejavnostih, ki je odvisno od pričakovane donosnosti investicije oz. »mejne učinkovitosti kapitala«⁵⁰ in od »cene denarja«.⁵¹ Kakor pri Marxu⁵² tudi pri Keynesu obseg akumulacije kapitala, ki določa raven zaposlenosti, primarno ni odvisen od potrošnje delavskega razreda, ampak zlasti od stopnje akumulacije kapitala (»investicijskega povpraševanja«), ki se oblikuje na podlagi profitne stopnje (»pričakovane donosnosti«) in obrestne mere (»cene denarja«). Povečana potrošnja delavskega razreda je lahko kvečjemu stranski učinek, ne pa samostojni vzrok povečanja akumulacije kapitala. Politika spodbujanja investicijskega povpraševanja nikakor ne pomeni nujno tudi spodbujanja potrošnega povpraševanja delavskega razreda. Fiskalne politike razvitih kapitalističnih držav, kot sta ZDA in Velika Britanija, v času druge svetovne vojne nikakor niso bile usmerjene v spodbujanje, temveč v omejevanje potrošnje delavskega razreda. Nominalne plače delavcev so sicer med vojno zaradi hitre širitve vojne proizvodnje in zaposlovanja naraščale, vendar pa so njihovo realno rast poleg inflacije načrtno zavirale državne politike strogega omejevanja potrošnje prebivalstva, ki jih je vneto zagovarjal tudi sam Keynes.

Ob izbruhu druge svetovne vojne so nastopile okoliščine, ki so se bistveno razlikovale od tistih med veliko depresijo, ko je Keynes napisal *Splošno teorijo*. Medtem ko se Keynesu leta 1934 temeljni ekonomski problem kaže kot problem neizkoriščenih proizvodnih kapacitet, množične brezposelnosti in deflacije, pa v delu *Kako plačati vojno* iz leta 1940 naleti na kvalitativno povsem drugačen problem: v razmerah polne izkoriščenosti kapacitet in zaposlenosti se sooči z ekonomijo redkosti in inflacije. »V vojni se iz dobe izobilja vračamo

49 Keynes, *Splošna teorija zaposlenosti, obresti in denarja*, 164.

50 Keynes, 139.

51 Keynes, 227.

52 Gl. Karl Marx, *Kapital: kritika politične ekonomije*, zvezek 1, prev. Mojca Dobnikar (Ljubljana: Sophia, 2012), 506–32.

v dobo pomanjkanja,«⁵³ pravi Keynes. V času vojne se osnovni ekonomski problem po Keynesu pojavi v obliki vprašanja optimalne alokacije resursov, ki so omejeni z danim obsegom proizvodnih kapacitet: resurse je treba v ustreznih proporcijah razdeliti med vojno proizvodnjo na eni strani in potrošnjo prebivalstva na drugi. Medtem ko v kapitalističnih družbah probleme alokacije resursov ob večji ali manjši pomoči države načeloma rešuje sam trg, pa v izrednih vojnih razmerah v vedno večji meri postaja stvar zavestne politične odločitve državne oblasti: »Začnemo lahko tako, da določimo življenjski standard prebivalstva in ugotovimo, kaj ostane za vojsko in izvoz, ali pa tako, da določimo potrebe in zahteve slednjih in ugotovimo, kaj ostane za prebivalstvo.«⁵⁴

Ko politična prioriteta postane vojna, ekonomska prioriteta postane pospeševanje produkcije sredstev za množično uničevanje. Rešitev je za Keynesa samo ena: »Če delamo več, se lahko bolje borimo. Vendar pa ne smemo potrošiti več.«⁵⁵ Če hočemo pospešiti vojaško proizvodnjo, moramo torej omejiti potrošnjo prebivalstva. V *Kako plačati vojno* – spisu, posvečenemu britanskemu finančnemu ministru – je Keynes predlagal dvig dohodnine ter uvedbo obveznega varčevanja prebivalstva v obliki odloženega plačila. Del plače delavca bi bil po Keynesovem predlogu med vojno v obliki vezanega depozita shranjen v izbrani javni instituciji, po vojni pa bi bil izplačan delavcu.⁵⁶ pri tem ne gre za nič drugega kot za to, da prebivalstvo prisilno kreditira državo. Kljub temu da je Keynes svoj predlog omejitve potrošnje prebivalstva z mehanizmom progresivne dohodnine in socialnih transferjev oblikoval tako, da bi v največji meri obremenil najbogatejše, v najmanjši meri pa najrevnejše dele prebivalstva, gre v temelju za predlog financiranja vojne s hipereksploatacijo delavskega razreda: to pomeni dvig produktivnosti in intenzivnosti dela ter podaljšanje delovnega dne ob hkratni omejitvi oziroma zamrznitvi potrošnje delavskega razreda. Keynesov predlog sicer ni bil nikoli implementiran v obliki obveznega odloženega plačila, vendar pa je Velika Britanija – poleg zakonskih omejitev rasti plač ter racioniranja osnovnih dobrin (hrana, obleke, gorivo ...) – zagnala množično propagandno kampanjo spodbujanja odkupov t. i. vojnih obveznic.

Praktično enaki ukrepi so bili sprejeti tudi v ZDA, kjer so leta 1942 zakonsko zamrznili rast plač, ob tem pa so prek novoustanovljenega odbora za delo National War Labor Board (NWLB) uvedli centralno potrjevanje kolektivnih pogodb in sprememb v višini plač. NWLB je imel ključno vlogo tudi pri preprečevanju

53 John Maynard Keynes, *Kako plačati vojno: radikalni načrt za finančnega ministra*, prev. Ajda Borak (Ljubljana: Studia Humanitatis, 2025), 24.

54 Keynes, 12.

55 Keynes, 14.

56 Keynes, 49.

stavk in sporov, zlasti v strateških industrijskih panogah. Istega leta je osrednji državni organ za cenovno politiko v civilni industriji Office of Price Administration (OPA) – poleg zamrznitve rasti najemnin in maloprodajnih ter veleprodajnih cen za skoraj vse blago – uvedel tudi sistem kuponov za racioniranje osnovnih potrošnih dobrin (mesa, sladkorja, bencina, pnevmatik, čevljev, goriva, najlona ...). Racioniranje je bilo v nekaterih primerih uvedeno zaradi pomanjkanja zalog specifičnih blag, ki so nastajale bodisi zaradi preusmeritve domače produkcije iz civilnih v vojaške namene bodisi zaradi prekinitev v mednarodnih dobavnih verigah. V drugih primerih pa je bilo namenjeno predvsem preprečevanju špekulativnega kopičenja dobrin, nenadnih ali nezaželenih cenovnih nihanj ter drugih praks, ki bi lahko privedle do pomanjkanja zalog strateško pomembnih surovin. Poleg funkcije omejevanja potrošnje prebivalstva je bilo torej racioniranje, v kombinaciji z drugimi ukrepi administrativnega določanja cen, politična alternativa cenovnemu mehanizmu trga pri alokaciji virov in distribuciji dobrin.⁵⁷ Ob tem pa so tudi v ZDA za financiranje vojne produkcije zagnali obsežen program varčevanja prek izdaje t. i. vojnih obveznic: čeprav kreditiranje države prek nakupov t. i. vojnih obveznic ni bilo obvezno, kakor v Keynesovem predlogu, je množična propagandna kampanja varčevanje državljanov z nakupi obveznic prikazovala kot državljansko dolžnost in najvišji izraz patriotizma.⁵⁸

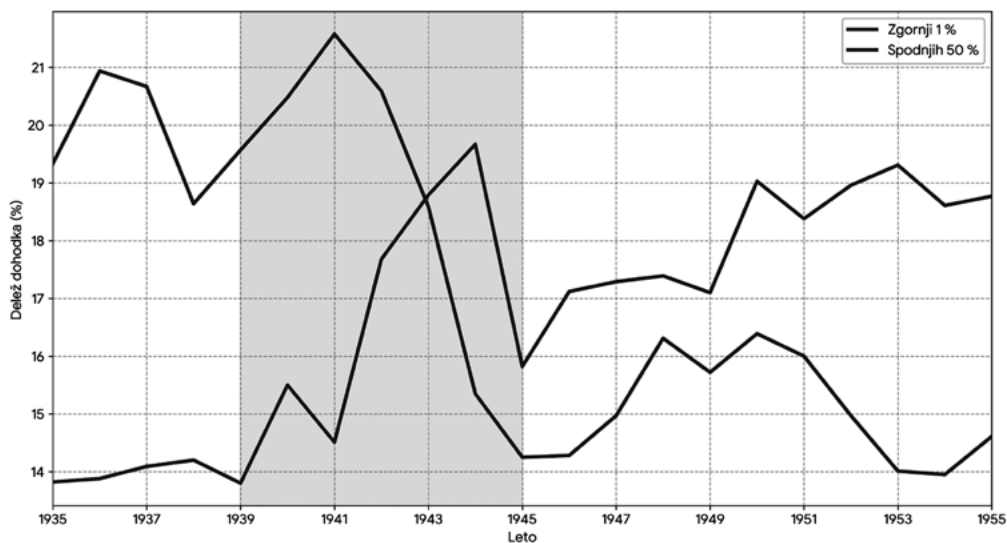
Izredno hitra rast industrijske produkcije in zaposlovanja je sicer prispevala k nominalnemu in tudi realnemu dvigu plač. V industrijskem sektorju so se med letoma 1939 in 1944 povprečni tedenski zaslužki industrijskih delavcev v povprečju realno povečali za 5,3 odstotka na leto. Vendar pa je bila to v veliki meri posledica občutnega povečanja nadur: delovni teden se je v tem obdobju podaljšal za 20 odstotkov oziroma za 7,5 ure. Realna rast urne postavke je bila zato precej nižja, v povprečju 2,7 odstotka na leto, in je močno zaostajala za stopnjami realne gospodarske rasti, ki je v tem obdobju v povprečju znašala kar 15,7 odstotka na leto.⁵⁹ Kljub temu da je velika večina gospodarske rasti odpadla na vojno industrijo smrti in sredstev za množično uničevanje, je nagla širitev produkcije in zaposlovanja hkrati privedla tudi do zmerne rasti kupne moči delavskega razreda.

Mobilizacija delovne sile v obsegu, ki v zgodovini ZDA nima precedensa, pa je imela tudi druge nenadejane pozitivne učinke na tehnično (in politično) sestavo delavskega razreda. Pospešena industrializacija je namreč pomenila tudi mno-

57 Mason in Bossie, »Public Spending as an Engine«, 18–19.

58 Gl. Hugh Rockoff, »Financing the War«, v: *The Economics of World War II*, ur. Mark Harrison (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), 315–44.

59 *War and Postwar Wages, Prices, and Hours, 1914–23 and 1939–44*, Bureau of Labor Statistics, Bulletin no. 852 (Washington: U. S. Government Printing Office, 1946), 3–4.

Graf 3: Delež dohodka v ZDA med leti 1935–1955, zgornji odstotek proti spodnjih 50 odstotkov. »Country Time Series: P0-50 & P99-100, USA (1820–2023)«, WID.world, dostop 28. septembra 2025, https://wid.world/data/#countrytimeseries/sptinc_p0p50_992_j;sptinc_p99p100_992_j/US/1820/2023/eu/k/p/yearly/s.

žično zaposlovanje celotnih segmentov delavskega razreda, ki so bili pred vojno bodisi povsem izključeni iz trga delovne sile bodisi so opravljali najbolj prekar-na in najslabše plačana dela (denimo temnopolti in ženske). Naglo zaposlovanje rezervne industrijske armade – število zaposlenih v vojni industriji je naraslo za 10 milijonov, v civilni industriji pa za dodatne 3 milijone – je (ob hkratni pre-zaposlitvi okrog 7 milijonov delavcev iz najslabše plačanih panog v kmetijstvu v boljše plačane industrijske panoge) privedla tudi do drastične redukcije dohodkovne neenakosti. Med letoma 1939 in 1944 se je delež dohodkov 1 odstotka go-spodinjstev z najvišjimi dohodki zmanjšal z 20 na 15 odstotkov, delež dohodkov 50 odstotkov gospodinjstev z najnižjimi dohodki pa povečal z 14 na 20 odstotkov: vse do danes gre za najhitrejšo in najobsežnejšo kompresijo dohodkov v zgodovini ZDA.

Paradoks je v tem, da pri redukciji dohodkovne neenakosti in dvigu realnih plač ni šlo za želene učinke redistributivnih državnih politik, ki bi zasledova-le cilj povečanja potrošnje delavskega razreda. Redistributivne fiskalne politike države so kvečjemu delovale v nasprotni smeri: izredno hitra rast davkov na do-hodke iz dela – od leta 1938 do 1944 se je delež dohodnine v BDP povečal s 3 na 16 odstotkov BDP – je namreč v mnogo večji meri obremenila nižje kot pa višje do-

hodke,⁶⁰ državne cenovne in plačne politike pa so bile, kot smo videli, usmerjene predvsem v omejevanje rasti plač in potrošnje. Rast in kompresija plač sta bili posledici državne politike centralnega planiranja produkcije, ki je na podlagi izrednih državnih vlaganj in hipereksploatacije delavskega razreda (podaljšanje delovnega dne, povečanje intenzivnosti dela) dosegla stopnje gospodarske rasti, ki v zgodovini ZDA nimajo primere.

Po eni strani je izkušnja druge svetovne vojne potrdila Keynesovo tezo, da je polno zaposlenost in izkoriščenost proizvodnih kapacitet mogoče doseči le z obsežnim podružbljanjem investicij. Po drugi strani pa ta izkušnja kljubuje njegovim prizadevanjem, da bi te cilje v razvitih kapitalističnih družbah, kot so ZDA, dosegli v mirnodobnih razmerah in brez radikalnih posegov v kapitalistična produkcijska razmerja. Zdi se, da vojna potrjuje njegove strahove iz leta 1940, ko je dejal, da je »politično nemogoče, da bi kapitalistična demokracija organizirala izdatke v obsegu, ki bi bil potreben za velike poskuse, s katerimi bi dokazal svoj prav, – razen v vojnih razmerah«. ⁶¹ A čeprav je v vojni prišlo do makroekonomskih učinkov, za katere si je prizadeval Keynes, pa je prav ta vojna pod vprašaj postavila tudi splošno veljavnost njegove *Splošne teorije*.⁶² Kot smo videli, državnih politik, ki so med vojno vodile do polne zaposlenosti ne moremo razumeti enostavno kot implementacije receptov iz *Splošne teorije*. Videli smo, da je sam Keynes ravno v času vojne *Splošno teorijo* postavil v predal in v delu *Kako plačati vojno* na podlagi bistveno spremenjenih politično ekonomskih okoliščin redefiniral osnovni ekonomski problem fiskalne politike v problem načrtne državne alokacije sredstev med vojno in civilno produkcijo. Rekordno visoke stopnje gospodarske rasti, širjenja industrijske produkcije in produktivnosti ter rekordno nizke stopnje nezaposlenosti bolj kot o učinkovitosti keynesijanskih politik spodbujanja zasebne potrošnje in investicij, ki jih kapitalistične države običajno izvajajo v času miru, pričajo o učinkovitosti centralnega planiranja: brez slednjega tudi podružbljanje investicij – v smislu golega nadomeščanja ali dopolnjevanja zasebnih investicij z javnimi – ne more imeti enakih učinkov.

Čeprav se je po eni strani ravno po Keynesovi smrti (1946) v t. i. »zlati dobi kapitalizma« pokazalo, da je v razvitih državah centra kapitalističnega svetovnega sistema ob ekspanzivnih fiskalnih politikah države mogoče tudi na podlagi gospodarstva, ki pretežno temelji na civilni produkciji in zasebnih investicijah, za nekaj desetletij doseči nadpovprečno visoke stopnje rasti in zaposlenosti ob hkratni krepitvi socialne države in rasti kupne moči delavskega razreda, pa je

60 Mason in Bossie, »Public Spending as an Engine«, 48.

61 Kuttner, »Return of Keynes«.

62 Gl. Paul Mattick, *Marx and Keynes: The Limits of the Mixed Economy* (London: Merlin Press, 1969), 120–21.

treba poudariti, da tudi povojnega gospodarskega razcveta ne bi bilo brez temeljite reorganizacije kapitalističnega produkcijskega načina med vojno. V ZDA so prav obsežne državne investicije med vojno ustvarile industrijsko in tehnološko bazo, ki jo je nato kapitalistični zasebni sektor lahko uporabil po koncu vojne. Paradoks je bil v tem, da so lahko kapitalistične korporacije ravno prek nadomestitve tržne logike in profitnega motiva s planskimi mehanizmi alokacije resursov restavrirale svoje profite. Profiti podjetij in obrestni prihodki bank so se med vojno dvignili ravno zato, ker jih je država razbremenila vseh ključnih tveganj, povezanih s financiranjem in koordiniranjem investicij.⁶³ Po vojni pa je država ob razpustitvi planskih mehanizmov tudi velik del produkcijskih obratov, ki jih je zgradila in financirala z javnimi sredstvi, prepustila v lastništvo zasebnemu kapitalu. Restavracija profitov in zasebnih investicij po vojni je torej temeljila na hipereksploataciji delovne sile in podružbljanju tveganj med vojno. Ob tem pa se je treba zavedati, da tudi izboljšanja položaja delavskega razreda in razmeroma nizke dohodkovne neenakosti v »zlati dobi kapitalizma« ne bi bilo mogoče doseči brez daljnosežnih sprememb v tehnični in politični sestavi delovne sile, do katerih je prišlo zaradi politik množične industrijske mobilizacije delovne sile med vojno.

Izkušnja reorganizacije gospodarstva ZDA med drugo svetovno vojno kaže, da je lahko planska koordinacija javnih investicij in produkcije, ki temelji na smotru produkcije uporabnih vrednosti, pri razvoju produkcijskih sil bistveno učinkovitejša od tržne koordinacije zasebnih investicij in produkcije, ki temelji na profitnem motivu. Izkušnja paralize zasebnih investicij in tržnih mehanizmov na eni strani ter uspešnih javnih projektov vzpostavitve povsem novih in tehnološko najnaprednejših produkcijskih panog (jedrski program, industrija sintetičnega kavčuka), ki so tako po hitrosti kot po obsegu izjemni v zgodovinskem merilu, na glavo postavlja tudi prevladujočo ideologijo o domnevni birokratski rigidnosti in okostenelosti javnega sektorja na eni strani ter inovativnosti in dinamičnosti zasebnega sektorja na drugi. V nasprotju s socialističnimi projekti 20. stoletja, ki so si prizadevali za mirnodobno nadomeščanje tržnih mehanizmov s planskimi mehanizmi koordinacije produkcije uporabnih vrednosti za zadovoljevanje kolektivnih družbenih potreb, pa izkušnja druge svetovne vojne hkrati dokazuje, da so kapitalistične države tovrstne planske mehanizme v prevladujočem obsegu pripravljene uporabiti zgolj, kadar je treba vse produkcijske sile družbe preusmeriti v industrijo smrti.

63 Gl. Mason in Bossie, »Public Role in Economic Transformation«, 19; Roberts, »From Welfare to Warfare«.

Literatura

- Bilstein, Roger E., in Frank Walter Anderson. *Orders of Magnitude: A History of the NACA and NASA, 1915–1990*. Washington: National Aeronautics and Space Administration, 1989.
- Bossie, Andrew, in J. W. Mason. »The Public Role in Economic Transformation: Lessons from World War II«. Roosevelt Institute, marec 2020. https://rooseveltinstitute.org/wp-content/uploads/2020/07/RI_WWII_Working-Paper_202003-1.pdf.
- . »Public Spending as an Engine of Growth and Equality: Lessons from World War II«. Roosevelt Institute, september 2020. https://rooseveltinstitute.org/wp-content/uploads/2020/09/RI_LessonsfromWWIIPart2_WorkingPaper_202009.pdf.
- Federal Reserve Bank of St. Louis. »Real Gross Domestic Product [A191RL1A225NBEA].« Dostop 17. septembra 2025. <https://fred.stlouisfed.org/series/A191RL1A225NBEA>.
- Field, Alexander J. »The U. S. Rubber Famine during World War II.« Osnutek prispevka. Leavy School of Business, 2023. <https://www.scu.edu/business/economics/research/papers/the-us-rubber-famine-during-world-war-ii.html>
- Forman, Paul. »Behind Quantum Electronics: National Security as Basis for Physical Research in the United States, 1940–1960.« *Historical Studies in the Physical Sciences* 18, št. 1 (1987): 149–229.
- Galison, Peter. »Physics Between War and Peace«. V: *Instrumental in War: Science, Research, and Instruments Between Knowledge and the World*, uredil Steven A. Walton, 363–403. Boston: Brill, 2005.
- , in Bruce Hevly, ur. *Big Science: The Growth of Large-Scale Research*. Stanford: Stanford University Press, 1992.
- Harrison, Mark, ur. *The Economics of World War II: Six Great Powers in International Comparison*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Hewlett, Richard G., Oscar E. Anderson, in Francis Duncan. *A History of the United States Atomic Energy Commission: Atomic Shield, 1947–1952*. University Park: Pennsylvania State University Press, 1969.
- Keynes, John Maynard. *Kako plačati vojno: radikalni načrt za finančnega ministra*. Prevedla Ajda Borak. Ljubljana: Studia Humanitatis, 2025.

- . »An Open Letter to President Roosevelt«. V: *Activities 1931–1939: World Crises and Policies in Britain and America*, uredila Elizabeth Johnson in Donald Moggridge, 289–97. Zv. 21 *Collected Writings of John Maynard Keynes*. London: Royal Economic Society, 1978.
- . *Splošna teorija zaposlenosti, obresti in denarja*. Prevedli Žiga Cerkvenik, Mitja Čepič, Jernej Habjan in Primož Krašovec. Ljubljana: Studia Humanitatis, 2016.
- Krugman, Paul. »The Price of War«. *New York Times*, 2003.
- Kuttner, Robert. »The Return of Keynes«. *The American Prospect*, 4. marec 2009. <https://prospect.org/departments/return-keynes/>.
- Marx, Karl. *Kapital: kritika politične ekonomije, zvezek 1*. Prevedla Mojca Dobnikar. Ljubljana: Sophia, 2012.
- Mattick, Paul. *Marx and Keynes: The Limits of the Mixed Economy*. London: Merlin Press, 1969.
- National Bureau of Economic Research. »Unemployment Rate for United States«. Federal Reserve Bank of St. Louis, dostop 25. septembra 2025. <https://fred.stlouisfed.org/series/M0892AUSM156SNBR>.
- Reed, Bruce Cameron. *The History and Science of the Manhattan Project*. Dordrecht: Springer, 2013.
- Reingold, Nathan, ur. *The Sciences in the American Context: New Perspectives*. Washington: Smithsonian Institution Press, 1979.
- Roberts, Michael. »From Welfare to Warfare: Military Keynesianism«. *The Next Recession*, 22. marec 2025. <https://thenextrecession.wordpress.com/2025/03/22/from-welfare-to-warfare-military-keynesianism/>.
- Sapolsky, Harvey M. »Academic Science and the Military: The Years Since the Second World War«. V: *The Sciences in the American Context*, uredil Nathan Reingold, 379–99. Washington: Smithsonian Institution Press, 1979.
- U. S. Bureau of Labor Statistics. *War and Postwar Wages, Prices, and Hours, 1914–1923 and 1939–1944*. Bulletin 852. Washington: U. S. Government Printing Office, 1946.
- Wang, Jessica. »Liberals, the Progressive Left, and the Political Economy of Postwar American Science: The National Science Foundation Debate Revisited«. *Historical Studies in the Physical and Biological Sciences* 26 št. 1 (1995): 139–66. <https://doi.org/10.2307/27757758>.
- Wellerstein, Alex. »FDR and the Bomb«. *Restricted Data: A Nuclear History Blog*, 30. september 2016. <https://blog.nuclearsecrecy.com/2016/09/30/fdr-and-the-bomb/>.

———. *Restricted Data: The History of Nuclear Secrecy in the United States*. Chicago: University of Chicago Press, 2021.

White, Gerald Taylor. *Scientists and National Policy-Making: A Comparative Study of Three Scientific Movements*. Cambridge, MA: MIT Press, 1973.

Wilson, Mark R. *Destructive Creation: American Business and the Winning of World War II*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2016.